

Леонтьєва І.В., аспірантка, викладач кафедри теорії та історії педагогіки
Гуманітарного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ДИТИНИ У ВІТЧИЗНЯНИХ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Стаття присвячена проблемі наукового дослідження особистості дитини на основі аналізу психолого-педагогічних ідей вітчизняних учених, висловлених у зазначений період.

Ключові слова: дитина, дитинство, особистість, Д. Тідеман, В. Прейєр, І. Сікорський, О. Лазурський, П. Лесгафт, Г. Россолімо.

Постановка проблеми. Питання вивчення й урахування в навчально-виховному процесі особливостей особистості учня є постійно актуальним у педагогічній теорії та практиці, адже планування та «здійснення навчання відповідно до індивідуальних особливостей учнів, їх відчуттів, сприймань, мислення, пам'яті, уяви, особливостей інтересів, нахилів, здібностей, темпераменту та характеру» [2, 332] дає змогу досягти оптимального педагогічного впливу на учня, «створює найбільш сприятливі можливості для розвитку пізнавальних сил, активності, нахилів і обдарувань кожної дитини, передбачає пристосування форм і методів педагогічного впливу до індивідуальних особливостей задля забезпечення запроєктованого рівня розвитку особистості, керівництво розвитком дитини на основі глибокого знання її особистості та умов життя» [Там само]. Оскільки теоретико-методологічні основи дослідження дитини як сфера психолого-педагогічних знань склалися протягом тривалого історичного періоду (з середини ХІХ ст. і донині), є потреба у цілісній рефлексії становлення цих засад.

Стан дослідженості проблеми. Історико-педагогічний аспект періоду кінця ХІХ — початку ХХ ст. став предметом дослідження А. Бойко, Б. Бім-Бада, Р. Вендровської, Н. Воскресенської, О. Джуринського, С. Золотухіної, В. Кравця, В. Курила, М. Левківського, В. Майбороди, З. Малькової, С. Мендліної, О. Піскунова, К. Салімової, О. Сухомлинської та інших учених. Суттєвими для осмислення та аналізу досліджуваної проблеми стали дисертації О. Барило, І. Болотнікової, Т. Кравцової, В. Коваленко, В. Лук'янової, О. Перетятко, Т. Петрової, О. Чмельової та ін. Проте у цих працях розглядаються лише деякі аспекти розвитку педагогічних інновацій у творчій спадщині вітчизняних та зарубіжних учених. Дослідження вітчизняних учених у галузі ви-

вчення психології дитини, що набули масштабності саме наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., є цінним джерелом педагогічних, психологічних та філософських ідей, оригінальних методик психолого-педагогічних досліджень й форм їх практичного втілення. Уважно вивчені з сучасних наукових позицій й переосмислені в аспекті можливостей їх використання, зокрема для забезпечення якості освіти, ці ідеї слід актуалізувати.

Мета статті — висвітлення психолого-педагогічних ідей відомих вітчизняних учених кінця ХІХ — початку ХХ ст. щодо проблеми вивчення особистості дитини.

Виклад основного матеріалу. Історіографічний аналіз психолого-педагогічної та історико-педагогічної літератури засвідчує, що незважаючи на давню історію існування інтересу до проблеми дитини, предметом систематичного вивчення дитинство стало порівняно пізно, у ХVІІ–ХVІІІ ст. Початок *наукового* дослідження дитини, на думку таких науковців, як О. Квас, Н. Ключова, Л. Лисенко, Ю. Литвина, О. Омельчанко, Н. Осьмук, М. Сенченкова та інших, припадає на кінець ХVІІІ ст. і пов'язаний з появою книги німецького лікаря Д. Тідемана “*Beobachtungen uber die Entwicklung der Seelenfahigkeiten bei Kindern*” (1787), що містила результати дворічного спостереження автора за розвитком психічних здібностей свого сина. Учений одним з перших спробував об'єктивно дослідити закони розвитку дитини за допомогою безпосереднього спостереження. Його праця на деякий час привернула увагу дослідників до проблеми вивчення дитини, проте безпосередніх послідовників не мала. Більш характерними для названого періоду, вважає О. Омельчанко, були дослідження дитячого організму та дитячих хвороб. Ця обставина, на думку дослідниці, пояснюється різними причинами. Зокрема, тим, що до кінця ХVІІІ ст. в науці панувала думка про наявність у дитини вже від народження (у зародковому стані) усього того, що відрізняє дорослу людину. Різниця між дитиною та дорослим, на думку дослідників названого періоду, була лише кількісною, а отже, достатнім було вивчення душевного світу дорослого та наступна експлікація отриманих результатів за аналогією на душевне життя дитини.

У поле зору дослідників дитинства вона потрапила знову лише у середині ХІХ ст., коли, на думку М. Румянцева (1910), почалася друга хвиля інтересу до вивчення дитини. Протягом двох третин ХІХ ст. з'явилося декілька серйозних робіт в Німеччині, які «боязко прокладали шлях для нової галузі знань» [6, 106]. Йшлося про роботи Лобіша (Лебіша) «Історія розвитку душі дитини» (1851), Б. Сігізмунда «Дитя і світ» (1856), О. Гейфельдера «Дитинство людини» (1857), А. Кус-

смауля «Дослідження душевного життя новонародженої людини» (1860), Ч. Дарвіна «Біографічний нарис однієї дитини» (1877) та аналогічні роботи цього ж періоду І. Тена та Е. Еггера «Спостереження і роздуми щодо розвитку інтелекту й мовленнєвих навичок у дітей» (1879). Активно розроблявся фізіологічний напрям досліджень у роботах таких учених, як В. Гельвіг «Чотири темпераменти у дитячому віці» (1872), Б. Гартман «Аналіз кола дитячих думок» (1885). Твори містили простий, проте достатньо детальний хронологічний опис життя і психічних особливостей дітей, до того ж майже всі автори спрямовували свою увагу на вивчення першого дитинства, майже зовсім не цікавлячись точним дослідженням дітей більш пізнього (шкільного) віку. Ці роботи також не знайшли собі багато послідовників.

Поворотним пунктом у вивченні дитини на Заході стала книга В. Прейєра «Душа дитини» (1881), де автор детально описує результати щоденного спостереження за розвитком власної дитини від народження до року та вперше дає аналіз розвитку усіх психічних сил дитини (органів чуття, моторики, волі, мови, мислення) й пропонує перевірені методи вивчення дитини.

Інтерес до дитини, її особистості набув інтернаціонального та міжнаукового характеру, дитина як об'єкт наукового дослідження почала вивчатися в межах природничих наук, насамперед у медицині. Так, паралельно з Прейєром наприкінці 1870-х рр. здійснює свої дослідження вітчизняний учений, психіатр І. Сікорський (1842–1919), вивчаючи особливості психічної втоми дітей, доробок якого стимулював посилення інтересу до дитини серед вітчизняних науковців. Зацікавившись проблемою стомлюваності учнів гімназії у процесі розумової праці, учений висунув припущення, що розумове стомлення повинне насамперед виявитися у змінах їхньої психомоторної діяльності. Це міркування дослідник поклав в основу організації цілеспрямованого психолого-педагогічного експерименту (1879) з вивчення змін у розумовій діяльності учнів протягом шкільних уроків [1, 37]. Отримані результати не лише переконливо доводили наявність індивідуальних відмінностей учнів та їх вплив на результативність розумової діяльності, але й висвітлили можливість удосконалення навчального процесу, актуальні й донині, зокрема, проведення диктантів у першій половині навчального дня [7, 42].

Узагальнюючи результати експерименту, І. Сікорський встановив, що нервово-психічний розвиток залежить від таких аспектів психічного життя, як воля, розум, почуття. Зокрема, учений дійшов висновку, що мозок людини постійно знаходиться в діяльному стані [9, 10]. Розумова праця, наголошував він, є «могутнім засобом безперервного вдоскона-

лення всіх робочих механізмів мозку, а правильна її організація у школі має вагоме значення не лише для розумового розвитку учня, а й для його життєдіяльності в цілому» [9, 15].

І. Сікорський писав, що гармонійний розвиток цих аспектів сприяє цілісному розвитку особистості дитини, а тому, зазначав учений, справа педагога полягає в «регулюванні стимулів впливу на особистість учня через доцільний вибір педагогічних методів» [9, 6]. Щоб виявити відхилення в розумовому розвитку, педагог повинен звернути увагу на фактори, що його спричиняють — кількість часу, яку дитина витрачає на спостереження чи розумову працю, кількість і якість відпочинку, емоційний стан та загальний настрій дитини, якість харчування, особливості сімейного виховання тощо [8; 9]. Установивши в ході досліджень залежність між особливостями розвитку учнів та особливостями планування навчальної й виховної роботи в школі, І. Сікорський порушував важливі й актуальні на той час питання реорганізації навчального процесу, зокрема, з урахуванням розумових, моральних, психологічних та фізичних можливостей дітей. Так, під час засідання другого з'їзду вітчизняних психіатрів у Києві (вересень 1905 р.) учений у своєму виступі висловив ідею про необхідність «об'єднання лікарів, психіатрів та педагогів задля добробуту дітей та спрямування їх зусиль на комплексне дослідження природи дитини» [8, 3].

Зазначимо, що ідеї вченого суттєво відрізнялись від традиційних консервативних поглядів того часу на природно визначений розвиток дитини, що унеможливує її корекцію та перевиховання. Саме в плані ствердження вченим можливостей психолого-педагогічного вивчення, супроводу та керівництва навчально-виховним процесом вважаємо його ідеї новаторськими для вітчизняної педологічної науки. Науково-дослідна діяльність І. Сікорського в галузі вивчення дитини охоплювала не лише питання втомлюваності й розумової працездатності, але й питання вікової періодизації, чинників розумового розвитку та причин його відхилення, методів дослідження особистості учня, які, на нашу думку, стали провісниками змін в організації навчально-виховного процесу в напрямі його індивідуалізації.

Подальший істотний розвиток проблема вивчення особливостей школярів отримала в працях П. Лесгафта (1837–1909). Як і у І. Сікорського, робота П. Лесгафта «Шкільні типи» (1910) виходила за межі суто емпіричного опису відомих психічних якостей, спостереженням яких займався автор, і була більше орієнтована на педагогічну практику [4].

Спільним для обох дослідників є визнання провідної ролі виховання у формуванні характеру дитини, можливості цілеспрямованого педаго-

гічного впливу, здійснюваного з урахуванням особливостей учня й умов його розвитку [4; 8; 13]. Вивчаючи індивідуально-психічні особливості учнів, учений використовував метод спостереження, але на відміну від І. Сікорського не підкріплював його експериментальними даними [8, 158]. Саме тому, на думку відомого радянського психолога І. Страхова (1947), його шкільні характеристики не мали достатньо чіткої структури та системної єдності, а опис кожного дитячого типу був недостатньо планомірним та систематизованим. Проте дитячі типи, представлені у П. Лесгафта, є досить різноманітними в кількісному і якісному відношеннях, що створило підстави для удосконалення навчально-виховного процесу та дало важливий матеріал для подальших розвідок у сфері дитячої характерології, здійснених О. Лазурським, А. Неклюдовою, М. Румянцевим та ін.

Праці Г. Россолімо (1860–1928) про учнівські характеристики стали ще однією віхою на шляху психолого-педагогічного способу пізнання дитини наприкінці XIX — на початку XX ст. Учений прагнув розробити такий метод вивчення особистості дитини, який давав би змогу виявляти рівень інтелектуального розвитку як чинник диференціації учнів у процесі навчання. Свій метод він назвав методом «психологічних профілів», тобто вивчення складу особистості за допомогою спеціально підібраних задач-тестів за кожним психічним процесом (увага, воля, точність сприйняття, запам'ятовування зорових вражень, елементів мови, чисел, усвідомленість, комбінаторна здатність, кмітливість, уява, спостережливість) та групами психічних функцій, які найбільшою мірою відображають індивідуальні особливості учнів [5, 5–9]. Сфера застосування розроблених профілів, на думку ученого, була досить широкою — від розроблення питання про типи психічних індивідуальностей до вирішення різних загальних педагогічних питань тощо [5, 5–20]. Так, «індивідуальні карти психіки дітей» [5, 18–20], що складались на основі профілів, мали практико-педагогічне призначення: їх аналіз допомагав «визначити загальний рівень розвитку психіки дитини, дати їй якісну характеристику та розробити індивідуальну програму подальшого навчання та виховання» [Там само].

Найбільш ґрунтовно проблема психолого-педагогічного дослідження дітей шкільного віку представлена у роботах українсько-російського вченого, лікаря, психолога і педагога О. Лазурського (1874–1917). Метою досліджень ученого було «одержання повних, фактично обґрунтованих і психологічно проаналізованих характеристик хлопчиків шкільного віку» [3, 1], які «з одного боку, матимуть самостійне значення, окреслюючи різні типи учнів й допомагаючи з'ясувати психологічну конституцію кожного

окремого типу, а з іншого — нададуть широкий матеріал для зіставлень і висновків щодо складних проявів особистості» [Там само]. Першим досвідом дослідника стало вивчення 11 підлітків-кадетів і створення загальних характеристик, класифікованих у певний спосіб. У кожній характеристиці він описував близько 20 різних особливостей вихованця, групуючи і зіставляючи їх у такий спосіб: 1) характеристики фізичного стану — зріст і зростання, статура, фізична витривалість, працездатність, зовнішній вигляд; 2) характеристики рухової сфери — рухливість, координація, спритність рухів тощо; 3) характеристика домінуючого емоційного стану і характер його мінливості; 4) увага (на уроках); 5) пам'ять — її прояв у навчальній та позакласній роботі; 6) спостережливість, багатство сприйняття; 7) фантазія; 8) почуття — у ставленні до себе (самооцінка) та інших людей; 9) вищі ідейні почуття (естетичне, інтелектуальне, моральне); 10) інтереси — їх широта і рівень свідомості; читацькі інтереси; 11) мислення (особливо судження); 12) мовлення; 13) вольові якості; 14) ставлення до старших (особливо до вчителів, до батьків); 15) ставлення до товаришів; 16) манера тримати себе; 17) підготовка уроків; 18) ставлення до шкільних занять і обов'язків; 19) догляд за собою, побутові звички; 20) психологічні прояви статевого дозрівання [3, 148–202].

Шкільні характеристики О. Лазурського стали прикладом розкриття на основі детальних описів психологічних особливостей особистості дитини, які «детально складені й психологічно проаналізовані», крім свого теоретичного значення «можуть мати також і практичне значення, полегшуючи спостереження для тих [учителів], хто ще не набув необхідних у цій справі навичок» [3, 5].

Таким чином, розроблення проблеми вивчення дитини вітчизняними ученими досліджуваного періоду сприяло накопиченню значного досвіду і щодо прийомів та способів її дослідження, і щодо змісту та практичного використання отриманих знань. Саме їхні погляди на дитину, її характеристики та можливості цілеспрямованого вивчення, на нашу думку, створили підґрунтя для оновлення засад організації навчально-виховного процесу.

Висновки. Масштабне розгортання комплексу психолого-педагогічних досліджень дитинства наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., які експериментально доводили багатогранність індивідуально-психологічних, характерологічних, поведінкових особливостей кожної дитини, актуалізуючи таким чином необхідність вивчення та опису характеристик школярів, істотно вплинули на постановку шкільного навчання, створили можливості його подальшого удосконалення на основі індивідуалізації та диференціації.

ДЖЕРЕЛА

1. Дічек Н. До втілення ідей К.Д. Ушинського про педагогічну психологію: експериментальні дослідження І.О. Сікорського / Н. Дічек // Шлях освіти. — 2008. — № 3 (49). — С. 35–40.
2. Лазурский А.Ф. Очерк науки о характерах / А.Ф. Лазурский. — Изд. 3-тє, доп. — Пг. : Издание К. Риккера, 1917. — 386 с.
3. Лазурский А.Ф. Школьные характеристики / А.Ф. Лазурский. — Изд. 2-е, испр. и доп. — СПб. : Издание К. Риккера, 1913. — 215 с.
4. Лесгафт П. Семейное воспитание ребенка и его значение / П. Лесгафт. — Ч. I: Школьные типы (6-е изд.). — Ч. II: Основные проявления ребенка (5-е изд.) : Посмертное издание. — СПб., 1910. — 240 с.
5. Россолимо Г.И. Психологические профили. Метод количественного исследования психических процессов в нормальном и патологическом состоянии / Г.И. Россолимо. — Ч. I: Методика. — СПб., 1910. — 52 с.
6. Румянцев Н.Е. Экспериментальный метод в педагогической психологии / Н.Е. Румянцев // Труды второго всероссийского съезда по педагогической психологии. — СПб., 1910. — С. 99–118.
7. Сикорский И.А. О явлениях утомления при умственной работе у детей школьного возраста / И.А. Сикорский // Здоровье. — СПб. : Типография Н.А. Лебедева, 1879. — Т. V: Год шестой. — С. 32–42.
8. Сикорский И.А. Психологические основы воспитания и обучения / И.А. Сикорский. — Изд. 3-тє, доп. — К. : Литотип. т-ва И.Н. Кушнеров и Ко, 1909. — 112 с.
9. Сикорский И.А. Об умственном и нравственном развитии и воспитании детей / И.А. Сикорский ; ред. П. Каптерев. — СПб. : Родительский кружок, 1902. — 34 с. — (Энциклопедия семейного воспитания и обучения. Вып. XLIV–XLVI).

Статья посвящена проблеме научного изучения личности ребенка на основе анализа психолого-педагогических идей отечественных ученых, высказанных в указанный период.

Ключевые слова: *ребенок, детство, личность, Д. Тидеман, В. Прејер, И. Сикорский, А. Лазурский, П. Лесгафт, Г. Россолимо.*

The article is devoted to the scientific study of the child's personality based on the analysis of psycho-pedagogical ideas of national scientists expressed in the indication of the period.

Key words: *child, childhood, personality, D. Tiedemann, W. Preyer, I. Sikorsky, A. Lazursky, P. Lesgaft, G. Rossolimo.*